

території сусідніх народів сприяло не лише культурному обміну, а й процесам етнічного характеру.

Література:

1. Агаджанов С.Г. Контактные зоны Восточной Европы: узловыe проблемы и задачи изучения // Доклады Института российской истории РАН. 1995–1996 гг. Москва: ИРИ РАН, 1997. С. 5–36.

2. Брехуненко В. Степовий кордон України серед степових фронтирів URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/stepovii-kordon-ukrayini-sered-svitovikh-frontiriv/> (дата звернення: 15.10.2022).

3. Бубенок О. Б., Головка А. Б. Население Поросья в предмонгольский и золотоордынский периоды // Золотоордынское обозрение. 2021. № 3. С. 478–505.

4. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Т. 222. Праці історико-філософської секції. Львів, 1991. С. 28–44.

5. Дашкевич Я. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Київ, 13–15 вересня 2000 р. Київ, 2000. С. 13–14.

6. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. Киев: Видавець Олег Філюк, 2012. 379 с.

УДК 141

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-11>

Гуцуляк О. Б.

ORCID: 0000-0001-7325-8254

кандидат філософських наук, доцент,

учений секретар Наукової бібліотеки

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, Україна*

СКІФСЬКИЙ ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ ГЕРОЙ ТАРГІТАЙ ТА МОНГОЛЬСЬКИЙ ЕПІЧНИЙ ГЕРОЙ-ШАМАН ДЯЯН ДЕЕРХЕ

Ключові слова: скіфи, монголи, тюрки, тохари, генеалогічні легенди, «кам'яні баби», Євразійський степ.

Скіфський генеалогічний першопредок Таргітай (Targitaos < *Targī-tavah- / *darǵatava(h) – «володіючий силою Тарги / довгою силою», або

< авест. *taurv-tavah* «переможець могутній»; пор. санскр. *tara* – «сильно; могутньо» та *gita / gatha* – «бити; наступати; перемагати»), за Геродотом, жив за тисячу років до походу перського царя Дарія на скіфів (*Геродот, «Історія», IV, 7*). С. С. Бессонова зазначала: «... Переважаючою формою (скіфської) релігії був культ племінного бога-войовника, що було відображенням значення племені як військової та соціальної одиниці, а також могутності племінної військової знаті... у ній найбільш виражені риси періоду індоіранської та індоєвропейської спільності, очевидно, за рахунок злиття з релігійними уявленнями доскіфського населення Північного Причорномор'я» [1, с. 119]. Тому Таргітая найчастіше пов'язують з індоєвропейськими богами грому і блискавки – хеттським і лувійським Тархунтом, кельтським Таранісом і німецькими Тюрором і Тором, а також з ведичними дієсловами з коренем **tarh-* «трошити, розбивати» (*«Рігведа», 6, 16, 48; 7, 104, 4*). Б. Рибаків зазначав, що слов'янський аналог скіфського Таргітая – старець-богатыр російських казок Тарх Тарахович, що жив на горі Сіян [12, с. 45–52; 13, с. 45, 76–78, 451]. Тарх Тарахович добився любові Баби-Яги [13, с. 76–78], яка, ймовірно, тожжна Діві-Східні, яка у грецькому варіанті скіфської генеалогічної легенди викрала у Геракла (у скіфській версії легенди йому відповідає Таргітай) коней, заманила його в печеру і змусила розділити з нею ложе, від чого й народилися три брати, родоначальники скіфів.

Ймовірно, що першопредок скіфів Таргітай має спільні індоєвропейські витоки з грецьким міфологічним героєм Тарксіппом Тараксіпом («жах коней»), якого греки як «незадоволеного демона» обов'язково шанували на іподромах перед початком перегонів на колісницях (*Павсаній, «Опис Еллади», VI, 20, 15–18; VI, 20, 19*). Він є узагальненим образом попереднього населення грецьких полісів, які стали «незадоволеними демонами» (οὐκ εὐμενής δαίμων) і символами яких був кінь (ἵπλος) [5, с. 37] і які, перейшовши у світ духів, негативно ставляться до нових поселенців, а тому їх потрібно задобрювати жертвою (як правило, коня або оленя). У індоаріїв зустрічаємо аналогічного демонічного героя Тараку, який був переможеним богом війни Скандою. Цікаво, що етимологія імені переможця демонічного Тараки «Сканда» (дв.-інд. «вилитий») контамінується з обрядом поливання скіфами залізного меча (як ідола бога війни, якого Геродот називає Аресом) жертвовною кров'ю кожного з полонених (*Геродот, «Історія», IV, 59; IV, 62*).

На нашу думку, індоарійський Тарака і скіфський Таргітай – це образи киммерійців (одного з останніх уламків Індоарії Північного Причорномор'я, залишки зрубно-культурно-історичної спільності; іншим таким уламком вважаються кримські таври). Той факт, що Таргітай є предком (але не епонімом!) скіфів, а в біблійній традиції Гомер (Gomer), епонім киммерійців, вважається батьком Ашкеназа (Askenez, Askeuez) (*Буття, 3:*

2–3), епоніму скіфів (ішкуза, ашкуза), може свідчити не про пряме походження скіфів від кіммерійців, а про успадкування скіфами від кіммерійців контролю над однією і тією ж територією Північного Причорномор'я (умовно названою Геродотом «Скіфський Квадрат»; пор. з чотирикутною арійською «Варою» в «Авесті»). Згідно з розповіддю Геродота, кіммерійські царі («басилеї»), не бажаючи залишати рідну землю через вторгнення скіфів і зазнати «безславне життя», влаштували битву між собою, не маючи жодної підстави для ворожнечі один з одним, і всі гинуть у ній, здобувши благородну славу, і на місці їх поховання на берегах Тірасу (Дністра) насипано величезний курган (*Геродот, «Історія», IV, 11–12*). Звісно, дана подія повинна була мати міфо-ритуальну основу [6, с. 185], проте, думається, в даному випадку кіммерійці відтворили («актуалізували») подію з історії когось із своїх першопредків, зіткнувшись із аналогічною ситуацією (чужоземним вторгненням).

А. І. Іванчик вказує, що самі скіфи просто описували своїх попередників у якості «богатирського народу, який зник із землі» (етногенетичний сюжет, характерний для багатьох міфологій – «чудь, яка сама себе закопала», «чудьські городища / дворища / могили» і т. п.) [6, с. 185], а ототожнення його з кіммерійцями (однією з реліктових груп Боспору – індоаріями або паратохарами) здійснили самі греки (Гекатей), поширивши потім на значний масив народів близького кіммерійцям культурно-господарського типу, а саме як на мешкаючих по-сусідству племен, які були індоарійськими реліктами Північного Причорномор'я, так і на приїшлих зі сходу кочовиків-посттохар та іраномовних скіфів-саків. Самі скіфи імені народу-попередника не повідомляють. Тому попередників скіфів правомірно називати «кіммерійцями» лише за тією аналогією, як латвійці називають росіян «krīvi» через те, що найближчим до них відомим східнослов'янським племенем були кривичі (наприклад, французи, португальці та іспанці називають німців «allemands / alemaes / alemanes» через найближче з знайомство германцями через один з їх союзів племен, а саме алеманів – alemanni, alamanni, «всі (племена з ріки Майн» і т. д.). Проте, на нашу думку, узагальнене ім'я богатирського народу-попередника скіфів може бути пов'язане з іменами міфологічних персонажів Таргітая, Тарксіппа і Тараки.

На нашу думку, Таргітай був відомий й в Азіатській Скіфії (у степу між Каспієм і Байкалом), звідки скіфи, власне, й прийшли у Північне Причорномор'я. Наприклад, у монголів збереглися перекази про Даян Деєрхе (Даян Теєрг Судур, «всезагально-верховний, повністю вищий»; тибет. Таян Терікхі), одного з могутніх богів-шаманів, який після смерті став «кам'яною бабою». Його святилище у вигляді печери пошановується на березі озера Хубсугул (на півночі Монголії) і біля нього проходили шаманські посвячення. В самій печері є приміщення, зване «Ежійн

умай» – «материнська матка», тобто матка самої Землі, з якої народжена і перша людина; ті, які в неї увійшли через дуже вузький прохід, обходять цю печерну залу за годинниковою стрілкою і вилазять «заново народженими». Зображався Деерхе верхи на біло-сірому коні, з канчуком у правій руці та із сагайдаком, повним стріл. Його свиту складають 10 воїнів-«докшитів» (гнівних божеств). Начебто Деерхе мав силу відбирати у смерті її жертви і вступив у боротьбу із демонічним Арахі (індуїстський асура Раху), який намагається викрасти сонце і місяць: вони змагалися, відрубуючи один в одного нижню частину тіла («шаманський поєдинок»), а коли мав у свою чергу Арахі завдати удару, Деерхе скам'янів (варіант: перерізають вистрілом з лука). Мешкаючі довкола пастухи шанують кам'яний бовван Деерхе як покровителя багатства і худоби, «коров'ячого бога», а також називають його «Джамбал-дордже» (Джамбал – це тибетський варіант імені бодхісатви Манджушрі, а «дордже» – це інд. «ваджра», монгол. «очір», назва атрибуту влади). За іншою версією, Даян Деерхе викрав дочку Чінгізхана з її весілля, але коли його наздогнала погоня, він перетворився у камінь, щоб уникнути удару мечем. Зрештою, Деерхе став духом-покровителем Чінгізхана і його роду «дадарів» («стрільців»), а його волю передавав всесильний шаман Теб-Тенгри (Кокочу). Перетворилася у камінь і викрадена царівна, заховавшись у щілину скелі (видно, начебто, тільки її груди, з яких витікають струмки цілющої води) і стала місцевим духом [2; 4; 11].

Напрошується паралель зкам'янілого Даяна Деерхе з давньоруським билинним багатирем Святогором: «... Примірявши труну, Святогор уже не в змозі вийти звідти; він помирає замуrowаним в камені. У билинах, де Святогір намагається підняти земну тягу, загибель його пов'язана із землею чи з каменем. Святогор йде ногами в камінь і, кам'яніючи, гине» [3, с. 90]. Іншого богатиря, Потика, обертає на «великий камінь» («бел горюч камень») його зрадлива дружина «Марья – лебідь біла», а у казках – Баб-Яга обертає на камінь героя Федора Водовича (але одночасно, як у легенді про Даян Деерхе, перетворення на камінь убезпечує героя від смертельного удару) [3, с. 90, 91, 92, 93]. Камінь вважався знаком межі між світом живих і мертвих, тому скіфи (і наступні їх спадкоємці-степовики) могили накривали кам'яною брилою, над якою насипали курган і ставили стовп у вигляді «кам'яної баби». Часто великий камінь закриває прохід у підземелля або до скарбу і герой повинен його зрушити з місця. Під лежачий на дорозі великий камінь, у потойбічний світ, веде казкового героя-витязя дівчина-красуня, на яку перекинулася змія, що грілася на ньому на сонці [3, с. 95]. Плигаючи вздовж великого каменю, падає і розбивається билинний багати́р Василій Буслаєв (Вольга Всеславлевич робить це верхи на коні), під ним його й хоронять

[3, с. 98]. У замовляннях на «бел горюч камені» Алатир (Ладон) стоїть церква, а в ній – гробниця [3, с. 97].

Дослідники вважають, що відпочатково кам'яний ідол Деерхе шанувався попередниками монголів у Євразійському степу – тюрками і саками. Цілком можливо, що й ім'я цього саксько-тюркського ідола (з коренем *Tarh-) монголи співвіднесли зі своїм словом «деерхе» («вище»), схожим за звучанням і семантикою.

Таким чином, предок скіфів Таргітай повинен бути представлений у культурі праскіфів у вигляді антропоморфної кам'яної стели. Власне понад 50-ти кам'яних антропоморфних стел («статуарних пам'ятників») зустрічаємо у Джунгарії та передгір'ї Алтаю [9]. Як правило, вони зображають оголеного чоловіка з виділеними рельєфно грудними м'язами, іноді – хребетним стовпом та лопатками, на шії якого – випукла гривна, на талії іноді пояс з якимись підвішеними предметами, в руці – лук або посох, руки починаються на бокових гранях і переходять на передню, долоні з розчепіреними пальцями, на дисковидній голові – шолом-башлик, чітко виражені рот, ніс і брови, вуса «підковою», а очі передаються випуклими дисками або кільцями (ілюстративний матеріал див.: [7]). Дослідники вважають, що такі реалістичні зображення надзвичайно «стуляються» зі скіфськими антропоморфними скульптурами Східної Європи (наприклад, з Бошубо № 1 і 2 та з урочища Сентас, обидва з повіту Хабахе округу Алтай, Синьцзян). Скульптури мають стосунок до поховальних курганних споруд (кам'яних огорож, що оточують колективні поховання в кам'яних ящиках) і відносяться до ранньобронзової чемурчеської (кермуці) культури (2600–1700 рр. до н. е.), яка вважається перехідним етапом до власне ранньозалізної скіфської культури від культур Хакасько-Мінусінської котловини: 1) окуневської (2500–1600 рр. до н. е.; кам'яні стели і плити із зображеннями личин в головних уборах та тварин разом із кам'яними поховальними ящиками; зооморфна іконографія окуневців розглядається як зародження скіфо-сибірського «звіриного стилю»), 2) карасукської (1300–900 рр. до н.е.; поховання в кам'яних ящиках під курганами) та 3) тагарської (900–200 рр. до н. е.; «дінліни» китайських джерел; звичай споруджувати великі камені в огорожі поховальних курганів у вигляді гігантських чотиригранних земляних пірамід) [7 ; 8, с. 26–29; 9, с. 132–134; 10].

Отже, можемо цілком говорити про те, що кам'яні антропоморфні стели зображали першопредка скіфів і після приходу на прабатьківщину скіфів кочівників алтайської мовної сім'ї (тюрків та монголів) відбулося переосмислення ними даних артефактів попередників, проте зі збереженням головного сюжету діянь героя-першопредка.

Література:

1. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. К.: Наукова думка, 1983. 138 с.
2. Даин Дерхе // Symbolarium : краткая энциклопедия символов. URL: http://www.symbolarium.ru/index.php/Даин_Дерхе
3. Демиденко Е.Л. Значение и функции общефольклорного образа камня // *Русский фольклор XXIV*. Этнографические истоки фольклорных явлений / отв. ред. В. И. Еремина. Л.: Наука, ЛО, 1987. С. 85–98.
4. Дугаров Б. С. Даян Дээрхи: культ шаманского божества и его буддийская трансформация // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2017. Т. 16, № 10. С. 47–52.
5. Зайков А.В. Скифский конь в спартанской ритуальной поэзии // Античная древность и средние века. Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. Вып. 29. С. 29–44.
6. Иванчик А.И. Скифский фольклор и античная литература (к источниками Herod. I, 103–104; IV, 11–12) // *Studia Iranica et alatica. Festschrift for Prof. Vasilij Ivanovich Abaev on the Occasion of His 95th Birthday (Serie Orientale Roma, LXXXII (82))*. Rome: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente, 1998. P. 169–195.
7. Ковалев А.А. Древнейшие статуи Чемурчека и прилегающих территорий. СПб.: МИСР, 2012. 160 с.
8. Ковалев А.А. Каменные изваяния Черного Иртыша (еще раз о джунгарской прародине скифов) // Скифы, хазары, славяне, Русь: сб. тез. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М. А. Артамонова. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1998. С. 24–29.
9. Ковалев А.А. Происхождение скифов из Джунгарии: основания гипотезы и ее современное состояние // Арии степей Евразии: эпоха бронзы и раннего железа в степях Евразии и на сопредельных территориях: сб. памяти Е. Ф. Кузьминой / отв. ред. В. И. Молодин, А. В. Епимахов. Барнаул: Изд-во АГУ, 2014. С. 124–136.
10. Ковалев А.А. Чемурчекский культурный феномен: его происхождение и роль в формировании культур эпохи ранней бронзы Алтая и Центральной Азии // Западная и Южная Сибирь в древности : сб. науч. тр., посвящ. 60-летию со дня рождения Ю. Ф. Кирюшина. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. С. 174–184.
11. Неклюдов С.Ю. Каменный человек в пещере // Фольклор и этнофольклор: структура, типология, семиотика. URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov61.htm>
12. Потанин Г. Русские сказки и песни в Сибири и другие материалы // Записки Красноярского Подотдела Восточно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества по этнографии.

Красноярск: Енисейская губернская типография, 1902. Т. I. Вып. I. VIII, 199 с.

13. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. М.: Наука, 1988. 783 с.

УДК 94(4) «0375/1492»:327

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-283-1-12>

Кузовков В. В.

ORCID: 0000-0001-7263-6137

кандидат історичних наук,

науковий керівник науково-дослідної лабораторії археології

та домодерної історії Півдня України

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

м. Миколаїв, Україна

ДИПЛОМАТИЧНИЙ СТАТУС ЄВРЕЙСЬКО-ХОЗАРСЬКОГО ЛИСТУВАННЯ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СЕРЕДИНИ X СТОЛІТТЯ

Ключові слова: Хозарія, дипломатія, міжнародні відносини, єврейська громада, Кордовський халіфат.

Єврейсько-хозарське листування є важливим джерелом з історії міжнародних зв'язків середини X ст. Саме її створення може вважатись знаковою подією в історії зв'язків між громадами різних регіонів у світі юдейської ойкумени.

Протягом X ст. юдейський світ зазнав низки динамічних змін, пов'язаних з перетвореннями, що відбувались міжнародних відносинах. Арабські географи повідомляли про виключну роль євреїв-рахданітів у міжнародній торгівлі IX ст. [1, с. 204; 3, с. 123–124]. Їх діяльність пов'язувала найдаліші пункти Євразії від Південної Франції до Китаю. Географічним центром їх маршрутів була Вавілонія з Багдадом – столицею Аббасидів.

Іракський регіон відіграв роль важливішого політичного, економічного та культурного осередку єврейського світу ще з доби Сасанідів. Політичними лідерами вавилонської громади були екзілархи, авторитет яких визнавався і в громадах інших регіонів ісламського світу. А релігійними авторитетами виступали гаони – глави вавилонських академій у Сурі та Пумбедиті.